

Considerații privitoare la clasa substantivului în *Palia de la Orăștie*

de

VIERU ROXANA

Le travail présente les traits de la classe lexico-grammaticale du substantif dans un texte provenant du XVI-ème siècle: *Palia de la Orăștie*. L'auteur envisage la déclinaison, respectivement le contenu et la forme des catégories grammaticales du substantif (genre, nombre et cas).

1. Declinarea

1.1. Un substantiv cu o frecvență mare este *răsărit*, care apare încadrat fie la declinarea întâi (în sintagme precum „**răsărita** soarelui” sau „**răsărita** laturiei”), fie la declinarea a doua: *răsărit* (în contextele: „muntele **răsăritului**” (*Bitie*, 10.30), „De cătră partea **răsăritului** (...)” (*Ishod*, 27.13)).

1.2. Latinescul *socius* a fost moștenit în limba română, unde a ajuns, după transformări succesive, în forma *soț*. Perechea sa latinească, *socia* a generat românescul *soție*. În stadiile mai vechi ale limbii române se înregistrează însă folosirea lexemului *soț* care desemna atât conceptul masculin, cât și pe cel feminin: „soț am dat lângă sine Ahaliav feciorul lu Avizam” (*Ishod*, 31.6), dar și „muiarea care ai dat mie soț” (*Bitie*, 3.12), „să ceară bărbatul de la soțul său” (*Ishod*, 11.2). *Palia* cunoaște și forma *soția*, care să desemneze conceptul feminin: „soția ce fu cu Domnul” (*Ishod*, 34.29). Așadar, autorii traducerii consideră cuvântul ca făcând parte când din categoria declinării a doua, când din cea a declinării întâi.

1.3. Oscilația între declinarea a doua și declinarea întâi este mai bine reprezentată de un cuvânt precum *soră*. Urmaș al latinescului *soror*, el se prezintă în variante multiple. *Soră* (deci de declinarea întâi, forma mai nouă) (12 ocurențe): „dzi ceasta cum că-m[i] ești soră” (), „ce ai zis că ți-e ție soră” (*Bitie*, 12.19) (când apare separat), *soru-* sau *soro-* (când sînt însoțite de pronume reflexiv-posesiv sau de adjectiv posesiv): „lua-vom sus soro-noastră și o vom aduce” (*Bitie*, 34.17), „Soro-sa iară sta departe” (*Ishod*, 2.4), „podoaba mînilor în mîna soru-sa” (*Bitia*, 24.30), „lăsară, drept aceaia, soru-sa, Răveca” (*Bitia*, 24.59)¹ (16 ocurențe). Lexemul *noră*, și el de origine latină, este doar de declinarea a doua (ținîndu-se mai aproape de etimon) și doar însoțit de adjectiv pronominal posesiv: „Sarai, noru-sa, muiarea ficiorului său, lui Avram” (*Bitia*, 11.31), „nu știia cum că ară fi noru-sa” (*Bitia*, 38.16), „noru-ta, Tamara” (*Bitia*, 38.24).

¹ Forma *sor*, care ocură o singură dată, poate să fie o greșeală de tipar, sau să reprezinte tot o formă mai veche, ca și cele de declinarea a doua („iara **sor** lui Tubalcain, Noima”).

1.4. Deși tendința (e drept, slabă) a migrării unor substantive de la declinarea a treia spre declinarea întâi exista încă din secolul al XVI-lea², ea este înregistrată doar sporadic, iar în textele literare aproape deloc³. Un cuvânt precum *aramă* este redat în planul textului *Paliei* doar în varianta declinării a treia, etimologice (*aramă* < lat. *aeramen, -inis*): „aur, argint, **arame**” (*Ishod, 25.3*), „Fă den **arame** 50 de cîrligeale” (*Ishod, 26.11*), „cu **arame** poleiaște iale” (*Ishod, 27.2*), toate vasele lui dentr-**arame** să le faci” (*Ishod, 27.3*)⁴.

1.5. Tot o reminiscență a declinării a treia latinești o ilustrează și substantivul *grindine* (< lat. *grandīnem*). Nici una dintre aparițiile acestui lexem în text nu îl prezintă trecut la declinarea întâi: „cum să fie **grindine** pre oameni în tot pămîntul Eghiptului” (*Ishod, 9.22*), „ploo Domnul **grindine** pre pămîntul Eghiptului” (*Ishod, 9.23*), „**grindine** și foc mestecat” (*Ishod, 9.24*).

1.6. La fel, cuvîntul de origine slavă *peșteră* se prezintă la nivelul întregului text doar ca substantiv de declinarea a treia: „cum să dea mie **peșterea** înduplecată a lui” (*Bitia, 23.9*), „în care iaste **peșterea** îndoită” (*Bitia, 23.17*).

1.7. Un caz aparte este substantivul *latură*⁵, care apare la plural cu forma pe care o întîlnim și astăzi, iar la singular cu două forme: o formă de declinarea a treia (două ocurențe) – ca în „de o **lature** a cortului” (*Ishod, 36.31*), „cinci de **laturea** dinapoi a cortului” (*Ishod, 36.32*) – și o formă de declinarea a doua (nouă ocurențe), ca în „unul de o **laturi** și altul de altă **laturi**” (*Ishod, 17.12*), „doao de o **laturi** să fie” (*Ishod, 25.12*), „De o **laturi** încă trei” (*Ishod, 25.33*), „ce-s de o **laturi** a cortului, cinci tablelor de ceaia **laturi** încă” (*Ishod, 26.27*).

1.8. Substantivul împrumutat din limba italiană, *nasture*, apare în *Palie* de declinarea a doua, în forma normală de evoluție a cuvîntului, și nu la declinarea a treia, în varianta formată prin analogie cu alte substantive precum *fagure*, *strugure* etc.: „între toate poama granele să fie cîte un **nastur** de aur sunătoriu” (*Ishodu 28.34*), „pre **nasturul** urechilor dereapte a lor” (*Ishodu 29.20*).

1.9. Perioada în care se înscrie această traducere a primelor două cărți veterotestamentare este una plină de prefaceri, la nivel fonetic în primul rînd. Trecerea substantivelor cu tema terminată în fricativă prepalatală de la declinarea a treia la declinarea întâi se înscrie în una dintre aceste tendințe. Procesul realizîndu-se pe tot parcursul secolului al XVI-lea (și extinzîndu-se chiar și pe cel următor), textele scrise atunci poartă amprenta acestei modificări⁶, prin oscilațiile și lipsa de

² Dintre toate, declinarea a treia este cea mai instabilă, întrucît substantive aparținînd în epoca veche acestei declinări migrează către celelalte.

³ Aceste forme fie apar în texte neliterare, fie se deduc din utilizarea acestora în secolul următor cu o frecvență sporită.

⁴ În *Cuvinte den bătrâni*, publicată de B.P.Hasdeu, București, 1878-1879, apare și forma *aramă* (CB1.9).

⁵ Originea latină a acestui cuvînt este una certă. În schimb, etimonul din care s-a dezvoltat cuvîntul românesc este discutabil.

⁶ Prin trăsături de acest fel, *Palia de la Oraștie* se integrează în grupul de texte de tip nordic. Fenomenul fonetic prezentat în acest paragraf demonstrează că situația subdialectelor limbii române

consecvență pe care le prezintă. Astfel apar dublete precum: *cenușă* – *cenușe*, *grija* (articulat; dacă ar fi fost de declinarea a treia, ar fi fost notat *grijea*) – *grije*.

1.10. Pluralul *mînule*, întâlnit în text, reprezintă o reminiscență a declinării a patra latine⁷ (lat. *manus*, -*ūs*). El este folosit în paralel cu forma analogică *mîni*⁸ (care mai târziu va ajunge *mîini*⁹). Numărul ocurențelor cuvîntului în cea de-a doua formă menționată este mult mai mic decît numărul ocurențelor acestuia în prima sa formă, dar totuși semnificativ pentru a putea trage concluzia că, în perioada în care s-a realizat traducerea, exista o tendință de înlocuire a formelor etimologice cu altele, create prin analogie. Astfel: „eu rădic [mî] **mînule** meale cătră Domnul Domnezeu” (*Bitia*, 14.22), „prinseră îngerii mîna lui și mîna mueriei lui și **mînule** acelor doao fete a lui” (*Bitia*, 19.16), „doao podoabe a **mănuilor** prea **mînule** ei” (*Bitia*, 24.22), dar „podoaba **mînilor**” (*Bitia*, 24.30), „vă țineți **mînile** de cătră el” (*Bitia*, 37.22)¹⁰.

2. Genul

2.1. O problemă deja discutată, cea a declinării, o supunem din nou atenției, întrucît interesează și din perspectiva pe care o avem în vedere aici. Oscilînd între declinarea întîi și declinarea a doua, cuvîntul *răsărit* apare în text cînd ca un substantiv de gen feminin, cînd ca unul de gen neutru, în concordanță cu opțiunea de încadrare la declinare. Interesantă este cea de-a doua folosire a sa, căci în epoca veche a limbii române literare lexemul reprezenta un feminin, și nu un neutru, ca în perioada contemporană.

2.2. Substantivul *stîlp* prezintă și el variații de gen; apar astfel două forme de plural: *stîlpi* și *stîlpuri*, de unde reiese integrarea lui între alte substantive de genul masculin sau neutru: „stropiți cu el **stîlpii** ușiei casei amîndoi” (*Ishod*, 12.7), „Toate boldurile și toate **stîlpurile** dentr-acesta să iasă” (*Ishod*, 25.36). Cea mai răspîndită și cea mai frecventă este forma de masculin, care s-a perpetuat pînă în zilele noastre (25 de ocurențe ale formei de masculin față de 8 ale formei de neutru). Se marchează, așadar, începerea desprinderii substantivului de genul neutru, așa cum se integrase el în paradigmă, conform cu etimonul său slav (< sl. stlŭpŭ).

2.3. Același tratament se aplică și altui substantiv de origine slavă, *slugă* (< sl.m. *sluga*). Ca și astăzi, și în limba veche el se încadra în mod firesc la genul feminin. În foarte puține texte este atestată forma de masculin. *Palia* este un astfel de text. Aici, în majoritatea cazurilor, substantivul apare la feminin: „**toate slugile** cu ceia ce era născuți în casă” (*Bitia*, 17.23). Dar într-un context precum: „să fii

înainte de secolul al XVI-lea se prezenta invers decît cum se prezintă astăzi (ne referim aici la vorbire și nu la sistemul limbii – care este normat): acum vorbitorii din zonele sudice folosesc aceste cuvinte și altele asemenea la declinarea a treia, iar cei din zonele nordice le folosesc la declinarea întîi.

⁷ Și în textele din secolul următor se înregistrează utilizări ale acestor forme vechi.

⁸ Nicăieri în text nu se folosește forma diftongată *mîini*.

⁹ Acest lexem nu se întîlnește în textul *Paliei* în varianta din limba română contemporană.

¹⁰ Menționăm prezența, în text, a unui lexem, de origine latină, la plural, cu același semantism: *brînci*: „înainte-i duseră darurile în casă, întru **brînci**-și, și pre pămînt cădzură înaintea lui”.

sluga a **toți slugilor** între frații lui” (*Bitie*, 9.25) apare forma de masculin. De asemenea, formal și semantic este integrat genului masculin atunci când este folosit într-un raport de opoziție cu substantivul *slujnică*: „avea Avraam oi, vaci, asini, **slugi și slujnice**, mîcicoaie și cămile” (*Bitia*, 12.16)¹¹. Genul acestui substantiv nu era încă fixat în perioada limbii române vechi, întrucît oscilații de gen se întîlnesc în mai toate textele din secolul al XVI-lea și chiar următoarele.

2.4. Ca dezvoltare firească din etimonul latin de gen neutru, se întîlnește în text forma *genughele* sau *genuchele* (fără propagarea dentalei nazale): „cum să nască pre **genughele** meale” (*Bitia*, 30.3), „porobocii lu Machir pre **genuchele** lu Iosif născură poroboci” (*Bitia*, 50.22). *Palia de la Orăștie* nu este un caz singular, forma supusă atenției regăsindu-se și în alte texte din acel secol, cu observația că începuse să se facă trecerea către genul masculin.

2.5. Urmașul masculinului latin de declinare a doua *humerus*, *-i* apărea în textele din secolul al XVI-lea mai ales în varianta de genul neutru, cu pluralul *umere*. La fel și aici, fără excepție, forma de plural folosită este cea răspîdită pe întreg teritoriul dacoromânesc: „puseră pre **umere**” (*Bitie*, 9.23), „deade lu Isac feciorului său pre **umere**” (*Bitia*, 22.6), „**umerele** sale le plecă” (*Bitia*, 49.15), „legînd în haine ducea-o pre **umere** să fie de hrană” (*Ishod*, 12.34), „într-îmbe **umerele** sale” (*Ishod*, 28.12). Nu există, însă, în cadrul textului, forma de singular a acestui cuvînt, din care să reiasă clar și fonetismul acestuia.

2.6. Un alt cuvînt de origine latină, *cîmp*, și-a păstrat pentru mult timp apartenența la genul masculin. În *Palie* occură o singură dată cu o formă de plural masculin: „lasă să mănînce fierile **cîmpilor**” (*Ishod*, 23.11). Celelalte forme de plural atestă schimbarea care începe să se producă spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, respectiv încadrarea substantivului în categoria neutrelor: „den case, den curți, și den **cîmpure**” (*Ishod*, 8.13), „mîna mea va fi pre **cîmpurile** tale” (*Ishod*, 9.3), „toate carele era în **cîmpure**” (*Ishod*, 9.25). Aici a prevalat distribuția pe genuri a substantivelor pe baza opoziției animat – inanimat.

2.7. Cuvîntul *plod*, de origine slavă, înregistrează patru sensuri. Genul pe care acesta îl cunoaște în limba română este neutru (cu excepția situației cînd

¹¹ Paula Diaconescu grupează substantivele în clase și subclase și după posibilitatea acestora de a exprima opoziția de sex în opoziție paradigmatică. Distinge două mari categorii: clasa substantivelor care au această posibilitate și clasa substantivelor care nu o au. În cadrul primei categorii se înscriu substantivele moționale, heteronime și cele de gen comun. În cadrul celei de-a doua categorii se înscriu substantivele epicene, substantivele aparținînd celor două categorii de arhigenuri (singularia tantum și, respectiv, pluralia tantum), substantivele neutre inanimate, substantivele cu mai multe variante de gen nediferențiate semantic, substantive care prin opoziția de gen marchează și / sau numai diferențe semantice, substantive care admit determinanți de gen distincți la cel puțin unul dintre cele două numere, fără ca aceasta să afecteze semantica lui. Din această ultimă subclasă face parte și substantivul **slugă**, care la plural prezintă determinanții **toate**, respectiv **toți** (feminin – masculin) și care, prin aceasta, nu schimbă cu nimic sensul lexemului. Toate substantivele discutate în acest subcapitol sînt încadrabile într-una dintre aceste categorii și pot fi discutate în acești termeni.

cuvîntul își activează sensul său terț, acela de „copil” – caz în care se admite și un plural masculin). Unul dintre sensurile lexemului, pe care îl cunoaște și *Palia*, este astăzi învechit – acela de „rod”: „de-n **plodul** pomilor, ce sînt în raiu mîncăm, însă den **plodul** pomului ce iaste în mijlocul raiului, porîncit-au noao Domnezeu, să nu mîncăm” (*Bitia*, 3.2/3), „den **plodul** pămîntului darure” (*Bitie*, 4.3), „cînd veri lucra pămîntul, nu va da ție **plodurele** sale” (*Bitie*, 4.12). Un alt sens cu care apare aici este acela de „germene”, și genul este, la fel, neutru: „Sarai era fără **plod** și nu avea feți” (*Bitie*, 11.30), „nu sînt Domnezeu cine zgîului tău **plod** nu va să dea” (*Bitia*, 30.2).

2.8. Substantivul de origine slavă de declinarea întîi, *popă*, cunoaște două forme de plural în cadrul textului. Este înregistrată forma de singular *popă*, iar pentru plural (patru ocurențe) – *popii* / *popilor*: „Fără de pămîntul **popilor**, pre carele nu-l cumpără” (*Bitia*, 47.22), „fără de pămîntul **popilor** care nu era a lu faraon” (*Bitia*, 47.26), „Dup-acea **popii** încă, carii vor cătră Domnul a se apropia, să se sf[i]nțească pre sine” (*Ishod*, 19.22). Există o formă de genitiv – o apozitie acordată în caz cu regentul său – care indică uzanța și a unei forme de neutru a lexemului: „Moisi iară păștea oile socru-său Etro, a **popiei** den Madiian” (*Ishod* 3.1). Avînd în vedere faptul că genitiv-dativul femininelor se marca prin desinența *-ei* atașată formei de nominativ-acuzativ plural a respectivului cuvînt (fără reducerea vreunei vocale), reiese imediat încadrarea lexemului *popă* între neutre în acest ultim caz (*popă* / *pope* / *popiei*). (La cuvintele împrumutate, terminația a impus, de cele mai multe ori, genul acelor substantive; însă, la substantivele animate, cu puține excepții, genul natural a fost hotărîtor, după cum este și cazul substantivului discutat aici).

2.9. Singura formă sub care apare substantivul de etimologie slavă, *pustiu*, este cea de feminin: *pustie* și *pustine* la singular, *pustii* la plural: „îngerul Domnului află ea în pustie la o fintină” (*Bitia*, 16.7), „mîna oile în **pustine**” (*Ishod*, 3.1), „mearseră în **pustii**” (*Ishod*, 15.22). În alte texte, scrise în același secol în care a fost tradusă și tipărită *Palia*, se înregistrează și forme de neutru; aici, însă, nu apare nici o astfel de formă. Singularul *pustine* este derivatul firesc din etimonul slav. Perechea de forme *pustie* / *pustii* a apărut ca urmare a analogiei cu adjectivul corespunzător.

2.10. Printre puținele cuvinte care desemnează animate și care sînt încadrabile în categoria femininelor datorită formei și în cea a masculinelor datorită conținutului se numără și *călăuză*. În textele de pînă în secolul al XVII-lea nu se consemnează nici o formă de singular *călăuză*, ci numai forma mai apropiată de etimonul turcesc *călăuz*¹². În textul studiat există o singură

¹² Un alt termen de origine turcă desemnînd animate de sex masculin și prezentînd forme masculine, deși astăzi apare încadrat la feminin, datorită formei pe care o prezintă, este *pașă*. În textele din perioada veche a limbii române literare apare pluralul *pași* și singularul *paș*, probabil refăcut după forma de plural.

ocurență a cuvântului, dar la plural: *călăuji*: „și **călăujii** a toată gloatei sale” (*Ishod 14.7*). Așadar, formula adoptată de traducătorii bănățeni se ține mai aproape de etimologia cuvântului¹³.

3. Numărul

3.1. Originea latină a cuvântului *latură* este intuită de toți cercetătorii limbii, însă etimonul pe care ei îl propun diferă. Un alt aspect asupra căruia par a avea un punct de vedere unitar este faptul că singularul s-a format din plural (direct dintr-un plural latin sau pe terenul limbii române, printr-un proces de analogie cu alte substantive). Pluralul cunoaște peste tot aceeași desinență **-i**. Singularul împărtășește aceeași desinență cu pluralul sau apare într-o formă de declinare a treia: *laturi*, *lature*.

3.2. Pluralul cuvântului *șale* este *șale*, și nu *șei* (sau *șele*, cum se mai admite în limba română actuală) – puținându-se face ușor confuzia cu substantivul pluralia tantum *șale*, care desemnează o parte a corpului: „luo **șalele** de pre cămile” (*Bitia, 24.32*).

3.3. Pluralul substantivului *roată* este *roate*, și nu *roți* – fără afectarea dentalei din finalul rădăcinii: „răsturnă **roatele** carălor” (*Ishodu 14.25*).

3.4. Forme de plural feminin în **-i** se întâlnesc în cazul cuvintelor *pietri* și *vremi*. Primul provine din latinescul *petra*, *-ae*, deci o desinență de plural care ar fi trebuit să intre, în mod firesc, în limba română ar fi urmașa celei latinești: **-e**; cu toate acestea, ea apare închisă la **-i**, ca urmare a unei tendințe generale în perioada veche a limbii române literare de închidere a desinenței de plural a femininelor de la **e** la **i**. Pentru cel de-al doilea substantiv, desinența **-uri** folosită astăzi era atunci destul de rară.

3.5. O situație inversă, de folosire a desinenței de plural **-e** acolo unde astăzi apare **-i**, se întâlnește la pluralul unor substantive precum *prăjene*, *poruncele*, *cărămide*.

3.6. În ceea ce privește lexemul *talpe*, alegerea acestei desinențe se datorează, în mare parte, lipsei de alternanță vocalică **-a / -ă** din interiorul său.

3.7. Cazuri de plural feminin oscilant pot fi ilustrate prin perechi de substantive precum *funele* – *funile*, *ranelor* – *rănilor* (fenomene de oscilație se produc cu precădere la substantivele articulate).

3.8. Substantivele cu tema în **-r**, fie ele feminine sau neutre, fac pluralul în **-ă**: *carăle* / *carile* (*Bitia 45.27*), *izvoarăle* (*Ishodu 7.19*) / *izvoară* (*Ishodu 15.27*),

¹³ În textul maghiar, corespondentul său este *hadnagyial*. În alte contexte, autorii traducerii bănățean-hunedorene au folosit termenul *hotogiu*, un termen împrumutat din limba maghiară. Faptul că ei îl utilizează și în textul prefațator – care nu mai reprezintă o traducere și care, deci, nu mai putea fi influențat de originalul său – atrage atenția asupra posibilității existenței obișnuinței lexicale a acestor traducători cu termenul de etimologie maghiară (este, deci, foarte posibil ca lexemul să fi intrat în vocabularul bănățenilor, Banatul fiind puternic influențat lingvistic de limba maghiară). Acesta este motivul pentru care este surprinzătoare și de neînțeles redarea unui concept întâlnit și în paginile anterioare (și tradus printr-un termen cu etimon maghiar) printr-un cuvânt de origine turcă.

săboarăle (*Bitia*, 35.11), *hotarăle* (*Ishodu* 10.4, 10.5), *păhară* (*Ishod*, 25.33). Asta se întâmpla cu substantivele provenite din limba latină care prezentau un *r* dur, apoi fenomenul s-a extins și la alte substantive de etimologii diverse (în cazul de față slave – *i(d)zvoară*, *săboară* – și maghiare – *hotară*, *păhară*)¹⁴. Trebuie menționat aici că singularul *fiară* prezintă, în *Palie*, un plural diferit de acestea – *fieri*: „toate **fierile** ce se clătesc” (*Bitia*, 1.21), „dobitoace, jiganii și **fieri** după fealul lor” (*Bitia*, 1.24), „lasă să mănânce **fierile** câmpilor” (*Ishod*, 23.11)¹⁵.

3.9. În ceea ce privește substantivele cu teme terminate în una dintre fricativele *ș* sau *j*, situația se prezintă destul de eterogen. Din formele de genitiv-dativ *ușiei*, respectiv *grijiei* reies plurale în *i* ale acestor lexeme. Substantivul *oraș* prezintă, însă, două tipuri de plural: *orașe*, dar și *orașă*. Așadar, *e* nu se înregistrează decât arareori velarizat, după fricativă, la plural.

3.10. Genitiv-dativul femininelor se construia prin adăugarea desinenței *-ei* la forma de plural feminin nominativ, fără a se opera vreo reducere vocalică sau orice alt fel de modificare, ca în cazul unor substantive ca *vieției*, *casei* etc. Forma genitivală *foameției* („anii **foameției**” (*Bitia* 41.50)) ne îndreptățește, în aceste condiții, să considerăm că substantivul *foamete* își dezvoltase și o structură (formală și semantică) de plural: *foameți*.

3.11. O tendință generală pentru toate subdialectele este trecerea de la desinența de plural *-ure* la *-uri*. În secolul al XVI-lea, toate textele cuprind substantive cu ambele tipuri de desinențe, ca o consecință firească a faptului că procesul era în plină desfășurare și vorbitorii nu își formaseră încă deprinderea folosirii celei de-a doua forme. Așadar, există în text forme ca: *țarmurele* (*Bitia*, 22.17), *tuneture* (*Ishodu* 19.16), *lanțure* (*Ishodu* 28.13), *rândure* (*Ishodu* 39.10), *darure* (*Ishodu* 25.2), dar și *darurile* (*Ishodu* 36.3), *belciuge* (*Ishodu* 25.12), dar și *belciugure* (*Ishodu* 25.26, 28.23), *cepure* (*Ishodu* 26.17), dar *cepurile* (*Ishodu* 26.19), precum și perechea de feminine *creangure* (*Ishodu* 25.32) – *creangurile* (*Ishodu* 30.23).

3.12. Un alt exemplu de oscilație a formelor de plural la neutre îl constituie substantivul de origine latină *corn* (< lat. *cōrnu*). Substantivul formează plural în *-e*: *corne* (*Ishodu* 27.2), *coarnele* (*Ishodu* 30.10), sau în *-ure*: *cornure* (*Ishodu* 25.26, 27.2), sau în *-uri*: *cornurile* (*Ishodu* 28.24).

¹⁴ Gheție și Mareș sînt de părere că și în cazul cuvintelor de origine slavă și, respective, maghiară, *-r* să fi fost rostit dur, caz în care *-ă* este rezultatul unui proces fonetic și nu al unei analogii de ordin morfologic.

¹⁵ Situația acestor plurale se prezenta astfel: în unele texte din Țara Românească și Moldova, anterioare secolului al XVI-lea, apare desinența *-e*, datorită influenței slave. În secolele următoare, desinența de plural, aproape generală pe întreg teritoriul dacoromânesc, este *-ă*. Abia tîrziu a început să se folosească desinența *-e* în mai toate subdialectele dacoromânești. În ceea ce privește Banatul, desinența *-ă* se folosește și astăzi ca marcă a pluralului unor substantive ca *hotară* sau *cară*. Unele zone ale Ardealului prezintă și ele această particularitate, deși normele limbii literare prevăd folosirea desinenței *-e* pentru astfel de plurale.

3.13. Unele substantive *singularia tantum* sînt întîlnite cu desinențe de plural. Sînt folosite la plural și articulate lexemele cu sens generic: *încălțămintele* (*Ishodu* 3.5), *îmbrăcămintele* (*Ishodu* 21.10) – vrînd să desemneze, în mod expres, mai multe articole de îmbrăcăminte sau încălțăminte –, precum și lexemele cu sens abstract: *tinereațele* (*Bitia*, 48.15), *bătrînețele* (*Bitia*, 21.2) – fără a introduce, prin aceasta, vreo diferență semantică față de utilizarea aceluiași substantive la singular.

3.14. Într-o situație asemănătoare se află și alte substantive *singularia tantum*, precum: *răiile* (*Bitia* 44.16), *realele* (*Bitia* 48.16), *măiestrii* (*Ishodu* 39.6), *robii* (*Bitia* 44.33) (reprezentînd pluralul lexemului *robie*). Posibilitatea de a primi forme de plural se datorează accepțiunilor concrete pe care le primesc acestea.

3.15. Forma de plural *ierbile* (*Ishodu* 10.15) are un semantism oarecum diferit de singularul *iarbă* – și el un substantiv *singularia tantum*, precum cele discutate mai sus, dar desemnînd un nume de materie. Astfel, el nu face referire la mai multe exemplare de același tip, ci la multitudinea soiurilor din categoria respectivă¹⁶. Nu apare nici un fonetism cu *-uri*¹⁷.

3.16. Pluralul substantivului *nume* nu este *numere*, ca în alte texte din aceeași perioadă sau chiar din secolele ulterioare. Singura formă care apare în *Palie* este *nume*, formă omonimă cu singularul.

3.17. O tendință opusă, de trecere a unor substantive de la o clasă cu opoziția de număr marcată la o clasă cu opoziția de număr nemarcată, o manifestă substantive precum *pui* și *ochi*. În primul caz, substantivul nu are decît o singură ocurență: „un **pui** de porumb” (*Bitia*, 15.9); în cazul secund, substantivul se regăsește în două contexte la singular, într-unul figurînd în forma veche, în altul în forma inovată (creată astfel din rațiuni fonetice): „ochiu drept ochiu” (*Ishod*, 21.24), „ochi drept ochi” (pref, p. 6).

3.18. Ca urmaș al declinării a patra latine, substantivul *mînă* și-a modificat singularul sub presiunea sistemului (trecînd astfel la declinarea întîi). Pluralul mai păstrează, însă, urme ale declinării vechi; totuși, pe lîngă pluralul etimologic *mînule*¹⁸, *Palia* înregistrează și forme de plural analogic: *mînile* (*Bitia* 49.24, *Ishodu* 5.21)^{19, 20, 21}.

¹⁶ Paula Diaconescu face observația că astfel de forme ar trebui tratate ca substantive distincte, caz în care unul este defectiv de plural, celălalt de plural. Din punct de vedere strict gramatical, lucrurile ar putea fi văzute și astfel. Lexical, însă, cele două forme au filon comun și ar trebui interpretate ca manifestări ale aceluiași lexem, care reprezintă, în fapt, un cuvînt polisemantic. (v. Paula Diaconescu, p. 115).

¹⁷ Abia la începutul secolului următor sînt atestate primele forme cu *-uri* (prima dată în *Codicele Neagoean*, în 1620), apărute sub influența neutrului plural.

¹⁸ Pluralul *mînu* (articulate, *mînule*) se mai folosește și astăzi în multe zone ale Moldovei, precum și în unele puncte izolate din Ardeal: zone restrînse din județele Alba, Cluj și Mureș. În secolul al XVI-lea și următorul, aceasta era cea mai răspîndită formă de plural, cealaltă întîlnindu-se doar în Țara Românească (în textele din această zonă este atestată doar varianta analogică) și în unele părți din zona Banat-Hunedoara.

¹⁹ Pușcariu consideră forma *mî(i)ni* o inovație pătrunsă pe teritoriile dacoromânești dinspre sudul Dunării.

3.19. Forma veche de singular *soru* (cu varianta *soro / sor*) este concurată de forma păstrată pînă în prezent: *soră*: „dzise de Sara muiarea lui: **soru** e mie” (*Bitia*, 20.2), „era vădzut cercelul și podoaba mînilor în mîna **soru**-sa” (*Bitia*, 24.30), „**Soro**-sa iară sta departe” (*Ishod*, 2.4), „iara **sor** lui Tubalcain, Noima” (*Bitia*, 4.22) (fiind singura ocurență a lui *sor*, este posibil să fie și o eroare de tipărire), „că ce ai zis că ți-e **soră**” (*Bitia*, 26.9). Prima apare nu doar însoțită de adjective posesive, cea de-a doua este folosită liber, fără determinanți posesivi. Pluralul este *surori*, așa cum reiese din forma de genitiv-dativ: „și **surorii** lu Lotan numele era Timna” (*Bitia*, 36.22). Lexemul și-a dezvoltat singularul în *-ă* mai tîrziu decît *mîna* (< *mînu*), pentru că, spre deosebire de acesta din urmă, la primul exista o formă distinctă de plural, iar problemele legate de omonimie dispăruseră anterior perioadei cercetate (perioada în care s-a realizat *Palia de la Orăștie*).

3.20. Singularul substantivului *noru*- nu prezintă desinența *-ă*, ca în cazul lui *soră*. Însă pluralul acestui substantiv este o formă echivalentă cu a celui de-al doilea: „Zise drept aceaia Iuda Tamareei, **nurori**-sa” (*Bitia*, 38.11) (pluralul este deductibil din forma apozitiei acordate – formă de genitiv-dativ).

3.21. Urmașul latinescului *vidua,-ae* are forma de singular *văduo*, rezultată prin evoluție normală din etimon (*văduvă* nu apăruse cu mult înainte de secolul al XVIII-lea, după cum reiese din analiza textelor românești vechi): „Zise drept aceaia Iuda Tamareei, nurori-sa: rămîni **văduo** în casa tătîni-tău, pînă va crește feciorul meu Șila.” (*Bitia*, 38.11). Pluralul, însă, este în relație de omonimie cu singularul: „vor fi muerile voastre **văduo**” (*Ishod*, 22.24).

4. Cazul

4.1. Din categoria declinării întîi, substantivul *tată* prezintă o flexiune aparte. Alături de genitiv-dativul *tătălui*, în text apare și forma – *tătîni-*, urmat întotdeauna de un adjectiv posesiv, niciodată singur: „Haran muri înaintea lui Tare, **tătîni**-său” (*Bitie*, 11.28), „cine mine den casa **tătîni**-miu și den casa mea m-au scos” (*Bitia*, 24.7), „du **tătîni**-tău cum să mănînce” (*Bitia*, 24.10). Forma amintită este la numărul singular, genitiv-dativ; în *Palie* nu occură deloc cu sens de plural, nici în poziția de nominativ-acuzativ.

4.2. După modelul acesta, preluat din limba latină, în textele secolului al XVI-lea apare și un substantiv de declinare a treia *frățîne*, *frățîni-*, *frățîni-*. Forma este înregistrată și în *Palie*, însă în număr cu mult mai mic decît în cazul anterior (7 ocurențe, în comparație cu 89 de ocurențe). Ea se folosește în condiții asemănătoare cazului precedent (doar la genitiv-dativ): „pînă se va turna turbureala **frățîni**-tău” (*Bitia*, 27.44), „cînd fugia denaintea **frățîni**-său” (*Bitia*, 35.7).

²⁰ Nu apare nicăieri în text forma *mînuri*.

²¹ Există o formă *mînu*, care pare să exprime tot pluralitatea: „La el mearse drept acea Iacov la tătă-său Isac; și după ce era pipăit pre el, zise: glasul tocma ca glasul a lui Iacov; mîna iaste ca mîna lui Isav. Și nu cunosc el că mînule-i era flocoase, ca a lui Isav, fratelui său **mînu** și bl[ago]s[lo]vi el.” (*Bitia*, 27.22/23). Însă contextul nu oferă un grad de siguranță ridicat în susținerea acestei idei.

4.3. Spre deosebire de cazul perechilor de masculine *tată / tătîni-, frate / frăţîni-*, în categoria femininelor se înregistrează două dublete. Primul dintre acestea este *mamă / mîni-*. Forma a doua (cu 16 ocurenţe) este succedată de adjective posesive şi doar la genitiv-dativ: „află în cîmp Mandragora şi duse **mîni**-sa, Liecei” (*Bitia*, 30.14), „la casa tatălui **mîni**-ta” (*Bitia*, 28.2). Consecinţa imediată a acestui fapt va fi că flexiunea se va realiza prin adjective, care vor primi terminaţia genitiv-dativului; existenţa acestei tendinţe este sesizabilă începînd din perioada secolului al XVI-lea. Al doilea dublet este *mumă / mumăniei* sau *mumîniei*: „**mumă**-sa aduse lui muiare den Eghipet” (*Bitia*, 21.21), „la cortul **mumăniei** sale” (*Bitia*, 24.67). Trebuie făcută observaţia că forma lungă a femininului nu se leagă prin cratimă de un adjectiv posesiv, precum celelalte forme menţionate.

4.4. Substantivele feminine de declinarea întâi şi de declinare a treia avînd desinenţă de plural *-e* sau *-i* adaugă, pentru marcarea geniv-dativului, desinenţa *-ei*, fără a opera contrageri la nivelul acestora. Astfel, formele de genitiv-dativ ale acestor substantive se termină în *-ei* sau *-iei*: „eu voi aduce potopul **apei** spre pămînt” (*Bitie*, 6.17), „**semînteii** tale da-voiu acest pămînt” (*Bitia*, 12.7), „deregătorul **casei** meale” (*Bitia*, 15.3), „Ficiorul **featei**” (*Bitia*, 21.13), „şi pomul **vieţii** în mijlocul raiului, şi pomul **ştiuturiei** binelui şi răului” (*Bitie*, 2.9), „**Mueriei** iară zise” (*Bitie*, 3.16), „toţi peşii **măriei** în mîna voastră să fie” (*Bitie*, 9.2)²².

4.5. Unele construcţii cu acuzativ sînt formate cu prepoziţie (specifică), chiar şi în cazul în care sensul verbului determinat nu impune (şi nici nu permite în unele cazuri) folosirea prepoziţiei. De exemplu, verbul *a chema* („a numi”) este succedat de o astfel de construcţie: „chiema **pre** cea **fîntînă** fîntînă a viului” (*Bitia*, 16.14), deşi el nu ar trebui să fie urmat de un acuzativ cu prepoziţie nici dacă acel acuzativ complement direct ar fi exprimat printr-un substantiv comun caracterizat prin trăsătura (+) uman.

4.6. Pe lîngă forme sintetice, denotînd inovaţii lingvistice asumate de autorii traducerii, în *Palie* se mai întîlnesc şi forme vechi, analitice.

4.7. Una dintre construcţiile analitice atestate aici este dativul cu prepoziţia *a*: „De voi să fie frică şi tremur **a** toată jigăniilor şi **a** toate pasărilor celiului şi a toate ce se leagă pre pămînt” (*Bitie*, 9.2), „cruţa-voiu **a** tot locului” (*Bitia*, 18.26), „şi scoase **a** toate cămilelor” (*Bitia*, 24.20), „Porînci, drept aceaia, Avimelec, **a** tot oamenilor” (*Bitia*, 26.11), „soro noastră să o dăm **a** oameni netăiaşi împregiur” (*Bitia*, 34.14). Substantivele care intră în astfel de construcţii au desinenţe specifice genitiv-dativului, însă adjectivele nehotărîte care determină unele dintre aceste substantive nu au forma flexionară a cazului dativ (nu sînt

²² Interesantă este forma de genitiv-dativ *arămiei*, care indică existenţa unei opoziţii structurale la nivelul categoriei gramaticale a numărului (singularul *arame*, pluralul *arămii*). Trebuie remarcată, de asemenea, realizarea alternanţei vocalice *-a- / -ă-* în trecerea de la singular la plural. „în tot lucrul **arămiei** şi în fier” (*Bitia*, 4.22).

acordate în caz cu substantivul, iar uneori nici în număr sau gen – a se vedea, în acest sens, primul și al treilea exemplu).

4.8. Genitivul este exprimat, de cele mai multe ori, prin forme sintetice, cu ajutorul desinențelor specifice de caz. Există, însă, și cazuri de genitiv redat prin structuri analitice. Una dintre aceste structuri – cea care are o frecvență destul de mare – este genitivul cu *de (pre)* (formate din prepoziția simplă *de* și un substantiv a cărui formă flexionară este identică celei de nominativ-acuzativ): „iară feciorilor **de muiarea** de pat cinste le deade” (*Bitia*, 25.6), „Sfr[î]șaste cu ceasta săptămîna **de nuntă**” (*Bitia*, 29.27), „să te petreacem cu veselie și cu cîntece, cu glas **de tîmpene**, și cu glas **de ceateră**” (*Bitia*, 31.27).

4.9. Cele mai multe exemple de genitiv analitic sînt acele construcții care cuprind locuțiunea prepozițională *în (den) mijloc de* (astăzi se folosește *în (din) mijlocul*): „cum să treacă feciorii lu Is[rae]l **în mijloc de mare** pre uscat” (*Ishodu* 14.16), „vîndăgindu-i pre ei Domnedzeu, înecă-i **în mijloc de unde**” (*Ishodu* 14.27), „că-s eu Domn **în mijloc de pămînt**” (*Ishod*, 8.22), „îngerul Domnului se ivi lui în pară de foc **den mijloc de rug**” (*Ishod*, 3.2).

4.10. Este atestată în text și o formă de genitiv construit cu prepoziția *la*: „rupse feciorii **la Lia, la Rahila și la doa slujnice**” (*Bitia* 33.1).

4.11. Se observă, pe tot parcursul textului, preferința pentru construcții cu dativul în locul sintagmelor și structurilor genitivale: „**orașului** era numele Luzd” (*Bitia* 28.19), „casă **lui Dumnezeu** să fie” (*Bitia* 28.22), „frate **tătîni**-său și fecior **Răvecăei**” (*Bitia* 29.12), „lovi **lui Iacov** osul cliciului” (*Bitia* 32.25).

4.12. Apelativele în vocativ sînt atît nearticulate: „drag **fiu**” (*Bitia*, 27.25), „drag **tată**” (*Bitia*, 27.31) (la singular), „dragi **frați**” (*Bitia*, 29.4) (la plural), cît și articulate hotărît: „drag **fiule**” (*Bitia*, 43.29) (singular), „**frații** miei” (*Bitia*, 19.6) (plural).

4.13. Vocativul antroponimelor este consemnat în două forme. Una dintre ele este identică formei de nominativ-acuzativ: „chiamă pre el Domnedzeu den cea tufă de rug, și dzise: **Moisi, Moisi!**” (*Ishod*, 3.4). Cealaltă prezintă desinență specifică: „rogu-te, **Doamne**, tot dentîiu-ș nu ș-am fost grăitori frumos” (*Ishod*, 4.10), „Doamne Domnezeu” (*Bitia*, 15.2), „Avraame” (*Bitia*, 22.1).

În lumina faptelor de limbă expuse în rîndurile de mai sus, ne formăm convingerea că *Palia de la Orăștie* este un text aflat la confluența dintre vechi și nou, care reflectă diversele graiuri ale subdialectului bănățean-hunedorean vorbite de traducători, dar asupra cărora s-a răsfrînt și influența exercitată de tipografi, un text tradus care poartă totodată și amprenta izvoarelor sale.

Bibliografie

- *** DEX, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998.
- *** DOOM, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005.
- *** *Gramatica limbii române*, vol. I, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1963.
- *** *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688 (Pars I. Genesis)*, Iași, 1988.

- *** *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688 (Pars II. Exodus)*, Iași, 1991.
- *** *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688 (Pars III. Leviticus)*, Iași, 1993.
- *** *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688 (Pars V. Deuteronomium)*, Iași, 1997.
- *** *Palia de la Orăștie. Studii și cercetări de istorie a limbii și literaturii române*, Editura Eminescu, București, 1984.
- *** *Palia de la Orăștie*, ediție de text îngrijită de Viorica Pamfil, Editura Academiei, București, 1968.
- *** *Palia de la Orăștie*, volum întocmit de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Sorin Guia, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005.
- Ciorănescu, Alexandru, *Dicționar etimologic român*, Editura Saeculum IO, București, 2001.
- Chivu, Gheorghe, *Istoria limbii române literare, epoca veche (1532-1780)*, Editura Academiei Române, București, 1997.
- Densușianu, Ovid, *Istoria limbii române*, vol. II, Editura Științifică, București, 1961.
- Diaconescu, Paula, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970.
- Gafton, Alexandru, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2001.
- Gheție, Ion, Mareș, Al., *Graiurile daco-române în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974.
- Guțu, Gheorghe, *Dicționar latin-român*, Editura Humanitas, București, 2003.
- Szili, Péter/ Csillag, Imre, *Dicționar român-maghiar, maghiar-român*, Editura Steaua Nordului, Constanța, 2002.